

XIX. Yüzyıl Sonu- XX. Yüzyıl Başlarında Tekfurdağı Sancağı'nda Rum ve Ermeni Cemâati Mektepleri

Greek and Armenian Community Schools in the Sanjak of Tekfurdağı in the Late 19th and Early 20th Centuries

ÖZET

Marmara Denizi kıyısında yer alan bir liman kenti olan Tekfurdağı, İstanbul'a yakın konumu ve kara ile deniz ulaşım ağları üzerindeki stratejik yeri sayesinde Osmanlı Devleti'nin son döneminde önemli merkezlerden biri olmuştur. Edirne Vilâyeti'ne bağlı sancaklardan biri olan Tekfurdağı'nın çok unsurlu demografik yapısı, şehirde eğitim kurumlarının gelişimini etkileyen başlıca unsurlar arasında yer almaktadır. Bu çalışma, XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Tekfurdağı Sancağı'nda faaliyet gösteren Rum ve Ermeni cemâat mekteplerini incelemeyi amaçlamaktadır. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrasında eğitim alanında gerçekleştirilen düzenlemelerle birlikte gayrimüslim cemâatlerin eğitim faaliyetleri belirli bir hukuki çerçeveye kavuşmuş, bu süreç taşrada cemâat mekteplerinin yaygınlaşmasına önemli ölçüde zemin hazırlamıştır. Sancağın demografik yapısı sebebiyle şehrin sosyal ve kültürel dönüşüm göstergesi olarak ortaya çıkan değişim, Tekfurdağı'nı dikkat çekici merkezlerden biri hâline getirmiştir. Bu bağlamda çalışma, sancakta faaliyet gösteren Rum ve Ermeni cemâat mekteplerinin kurumsal yapısını, eğitim seviyelerini ve gelişim süreçlerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Araştırmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri, Edirne Vilâyet Salnâmeleri ve Maârif Salnâmeleri temel kaynak grubunu oluşturmakta; konunun değerlendirilmesinde destekleyici nitelikte ikincil kaynaklardan da yararlanılmaktadır. Söz konusu kaynaklar doğrultusunda sancakta bulunan gayrimüslim mekteplerinin sayıları, eğitim dereceleri ile öğrenci ve öğretmen kadroları tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra cemâat mekteplerinin finansman kaynakları, ruhsat süreçleri ve fiziki gelişimleri incelenerek merkezî yönetimin eğitim kurumlarına yönelik yaklaşımı değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, Tekfurdağı Sancağı'ndaki Rum ve Ermeni cemâatine ait mekteplerin kuruluş ve gelişim süreçlerini ile birlikte eğitim faaliyetlerini genel bir çerçeve içinde değerlendirme imkânı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Tekfurdağı Sancağı, Rum, Ermeni.

ABSTRACT

Located on the coast of the Sea of Marmara, Tekfurdağı became an important center in the late Ottoman period due to its proximity to Istanbul and its strategic location on major transportation routes. As a sanjak of the Edirne Province, its multi-ethnic demographic structure significantly influenced the development of educational institutions. This study examines the Greek Orthodox and Armenian community schools operating in the Sanjak of Tekfurdağı during the late nineteenth and early twentieth centuries. Following the Tanzimat reforms, new educational regulations provided a legal framework for non-Muslim communities and encouraged the expansion of community schools in the provinces. The study analyzes the institutional structures, educational levels, and development processes of these schools through documents from the Ottoman Archives, Edirne Provincial Yearbooks (Salnames), Education Yearbooks (Maarif Salnames), and relevant secondary sources. Based on these materials, the number of schools, their educational levels, and their student and teacher populations were identified. In addition, the financial resources, licensing procedures, and physical development of the schools were examined in order to evaluate the Ottoman administration's approach toward educational institutions. The findings offer a general framework for understanding the establishment, development, and educational activities of Greek Orthodox and Armenian community schools in the Sanjak of Tekfurdağı.

Keywords: Education, Sanjak of Tekfurdağı, Greek, Armenian.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren hakimiyeti altındaki farklı etnik ve dini toplulukları, temelleri Fatih Sultan Mehmet döneminde atılan "millet sistemi" doğrultusunda idare etmiştir. (Eryılmaz, 1992: s. 18) Bu yapı çerçevesinde gayrimüslim cemâatler, dini ve kültürel kimliklerini muhafaza etme konusunda geniş imkanlara sahip olmuş; eğitim faaliyetlerini de çoğunlukla kendi dini kurumları bünyesinde ve devlet müdahalesi olmaksızın sürdürmüşlerdir. (Ergin, 1977: s. 725) Bununla birlikte XIX. yüzyılda, Fransız İhtilali'nin yaydığı milliyetçilik düşüncesi ile Avrupalı devletlerin artan müdahaleleri, imparatorluğun çok unsurlu yapısını sarsmaya başlamıştır. Bu gelişmeler karşısında Osmanlı yöneticileri, farklı toplulukları ortak bir aidiyet etrafında birleştirecek kapsayıcı bir "Osmanlı kimliği" oluşturma çabasına yönelmişlerdir. (Demir, 2010: s. 285)

Tanzimat Fermanı'nın ilanından önceki dönemde gayrimüslimlerin eğitim faaliyetlerine dair ayrıntılı bilgiler sınırlı olmakla birlikte, bu faaliyetlerin cemâatlerin kendi kurumları çerçevesinde sürdürüldüğü bilinmektedir. Osmanlıcılık

Elif Baksı Çevik¹

How to Cite This Article
Baksı Çevik, E. (2026). XIX. Yüzyıl Sonu- XX. Yüzyıl Başlarında Tekfurdağı Sancağı'nda Rum ve Ermeni Cemâati Mektepleri. *International Academic Social Resources Journal*, 11(3), 270-281. (e-ISSN: 2636-7637). DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21195701>

Arrival: 12 March 2026
Published: 30 June 2026

Academic Social Resources Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

¹ Arş. Gör., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Tarih Bölümü, İstanbul Üniversitesi Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, ORCID: 0000-0003-2680-4114.

politikasının etkili olmaya başladığı Tanzimat yıllarıyla birlikte ise gayrimüslimler, fermanın sağladığı imkanlar doğrultusunda mekteplerini açarak kısa sürede yaygınlaştırmışlardır.

1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslim tebaanın eğitim alanındaki hakları hukuki güvence altına alınırken aynı zamanda bu kurumların devlet denetimine tabi kılınması hedeflenmiştir. Tanzimat Fermanı sonrasında gayrimüslimler hukuki statülerini geliştirmelerinin yanı sıra eğitim alanında da düzenlemelere yönelmişlerdir. Bu süreçte gayrimüslim çocukların devletin askeri ve sivil okullarına Müslüman öğrencilerle birlikte devam edebilmesi mümkün hale gelmiş, mezun olan öğrenciler herhangi bir ek şart aranmaksızın devlet memuriyetine atanabilme imkanına sahip olmuşlardır. (Taşdemirci, 2001: s. 19)

1856 Islahat Fermanı ile Tanzimat döneminde gayrimüslimlere ve yabancılara tanınan haklar önemli ölçüde genişletilmiştir. (Bilim, 2002: s. 50-54) Bu düzenleme ile kilise ve hastane gibi kurumların yanı sıra mekteplerin de tamiri ve yeniden inşası, hükümetten izin alınması şartıyla cemâat reislerinin vereceği ruhsata bağlanmıştır. (Kartal, 2011: s. 258; Sakaoğlu, 1991: s. 90) Islahat Fermanı sonrasında gayrimüslimler Osmanlı devlet okullarında öğrenim görebilme hakkına sahip olmalarına rağmen kendi eğitim kurumlarını açmayı sürdürmüş; bu okullarda kendi dillerinde eğitim yapabilmiş, öğretmenlerini yetiştirebilmiş ve eğitim programlarını uygun gördükleri biçimde düzenleyebilmişlerdir. (Kartal, 2011: s. 377)

Gayrimüslim eğitim kurumlarına yönelik düzenlemelerin en belirgin örneğini 1869 tarihli Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi oluşturmuştur. Nizamnâmede “Mekâtib-i Hususiye” olarak ifade edilen bu okulların açılması belirli şartlara bağlanmış; masraflarının cemâat veya vakıfları tarafından karşılanması öngörülürken devlet bu kurumların denetimini elinde tutmuştur. Nizamnâmenin 129. maddesine göre gayrimüslim mekteplerinin açılabilmesi için muallimlerin Maârif Nezâreti tarafından onaylı şahadetnamelere sahip olması, ders programları ve kitapların nezâretçe tasdik edilmesi ve yerel Maârif idarelerinden izin alınması şart koşulmuştur. (BOA. Y. EE. 112/6) Nezâretin temel amacı okulları denetim altında tutmaktır.

Devlet, gayrimüslim ve yabancı okullar üzerindeki denetimi artırmak amacıyla 1886 yılında Maârif Nezâreti bünyesinde “Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliği Dairesi”ni kurmuş ve bu kurumlar müfettişler aracılığıyla kontrol edilmeye çalışılmıştır. (Y. PRK. MF. 1/63; Koçer, 1992: s. 126; Kodaman, 1999: s. 33-36)

Osmanlı Devleti’nde gayrimüslim tebaanın açtığı okullar “Mekâtib-i Gayrimüslime”, yabancı devletlerin Osmanlı topraklarında açtığı okullar ise “Mekâtib-i Ecnebiye” olarak adlandırılmıştır. Dönemin Maârif Nâzırı Zühdü Paşa’nın 1894 yılında hazırladığı rapor, Osmanlı ülkesinde gayrimüslim ve yabancı okulların vilayet, sancak ve kaza bazında dağılımını göstermesi bakımından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. (BOA. Y. PRK. MF.3/30, 3/31; Çetin, 1982: s. 13; Akyüz, 2015: s. 241-245)

Osmanlı Devleti’nde gayrimüslim eğitim kurumlarına dair literatürde genel çerçeveyi ele alan çalışmalar bulunmakla birlikte, taşra ölçeğinde belirli bölgeleri merkeze alan incelemelerin sınırlı olduğu görülmektedir. Bu araştırma, Tekfurdağı Sancağı’ndaki Rum ve Ermeni cemâat mekteplerini arşiv belgeleri ve salnâme kayıtları ışığında inceleyerek bu alana yerel ölçekte katkı sunmayı hedeflemektedir.

TEKFURDAĞI SANCAĞI’NDA GAYRİMÜSLİM MEKTEPLERİN GENEL DURUMU

Tekfurdağı Sancağı, XIX. yüzyılda Edirne Vilayeti’ne bağlı olup payitahta yakınlığı sayesinde önemli bir konuma sahipti.² Bölge, kara ve deniz ulaşım yollarının kesişme noktalarından biri olması nedeniyle hem ticari hem de demografik hareketliliğin yoğun yaşandığı yerleşimlerden biri durumundaydı. Bu özellikleri, sancakta farklı etnik ve dini grupların bir arada yaşamasına zemin hazırlamış ve bölgenin sosyal yapısının çeşitlenmesine katkı sağlamıştır. Tekfurdağı Sancağı’nın nüfus yapısında Müslümanların yanı sıra Rum, Ermeni ve Yahudi toplulukların önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Özellikle liman kenti özelliği taşıyan Tekfurdağı (Faroqhi, 1979-1980: s. 139-154) merkez kazası ile çevre yerleşimlerde ticaretle uğraşan gayrimüslim nüfusun varlığı, eğitim kurumlarının gelişimini de doğrudan etkilemiştir. Sancağın idari yapısına bakıldığında ise 1893 yılı itibarıyla Tekfurdağı Sancağı’nın merkez kaza ile Çorlu, Malkara ve Hayrabolu kazalarından oluştuğu görülmektedir. (Özey, 20102: s. 13) Nüfusun çok unsurlu yapısı, cemâatlerin kendi eğitim kurumlarını kurmalarını teşvik etmiş; bunun neticesinde sancakta gayrimüslim mekteplerinin sayıca artmasına ve çeşitlenmesine imkân sağlamıştır.

Merkezi idareye olan yakınlığı sayesinde devletin eğitim politikalarının taşradaki yansımalarının daha yakından izlenebileceği bir alan oluşturan Tekfurdağı Sancağı, Osmanlı modernleşme sürecinde eğitim alanındaki dönüşümlerin incelenmesi açısından da önem arz etmektedir. XIX. yüzyılda sancakta gayrimüslim nüfusun %56, Müslüman nüfusun ise %44 oranında olduğu görülmekte olup, (Kanal, 2015: s. 108) demografik yapının bu çok

² Tekfurdağı, tarihsel süreç içerisinde Bisante (Visante), Rhaidestos (Resisthon), Resisto, Rodosto ve Rodosçuk gibi isimlerle anılmış olup Osmanlı resmi kayıtlarında geçen ilk adı Tekfurdağı’dır. Günümüzde kullanılan Tekirdağ ismi de buradan türemiştir. Tekfurdağı, XV. yüzyılda Çirmen Sancağı’na bağlı bir kaza olarak ortaya çıkmış, XVII. yüzyılın sonlarında geçici olarak Gelibolu Sancağı’na bağlanmış; Tanzimat düzenlemelerinin ardından Edirne Vilayeti’ne bağlı bir sancak haline getirilmiştir. Bkz: Hacer Ateş, “Tekirdağ”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 359, 362.

unsurlu ve kozmopolit niteliği sancaktaki eğitim kurumlarının dağılımına ve çeşitliliğine de doğrudan yansımıştır. Bu çerçevede sancakta gayrimüslimlere ait çok sayıda mektebin bulunduğu anlaşılmakta olup hem yoğun gayrimüslim nüfusu hem de bu nüfusa hizmet veren eğitim kurumlarıyla Tekfurdağı Sancağı, Osmanlı modernleşmesinin ve merkezi idarenin taşradaki uygulamalarını değerlendirmek bakımından önemli ve elverişli bir örnek teşkil etmektedir.

Tekfurdağı Sancağı'ndaki gayrimüslim eğitim kurumlarının sayısal durumunu ortaya koyan başlıca kaynaklardan biri, dönemin Maârif Nazırı Zühdü Paşa tarafından 1894 yılında hazırlanan rapordur. Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren gayrimüslim ve yabancı okulların vilayet, sancak ve kaza bazındaki dağılımını içeren bu rapor, Tekfurdağı Sancağı'nda bulunan gayrimüslim mekteplerinin sayısı ve cemâatlere göre dağılımını göstermesi bakımından önemli veriler sunmaktadır.

Zühdü Paşa'nın raporuna göre Edirne Vilayeti'nde gayrimüslimlere ait toplam mektep sayısı 455'tir. Tekfurdağı Sancağı'na bakıldığında ise 46 Rum, 7 Ermeni, 5 Bulgar, 1 Katolik, 2 Musevi ve 2 Protestan olmak üzere toplam 63 okul bulunduğu görülmektedir.

Tablo 1: 1894 Zühdü Paşa'nın Raporuna Göre Edirne Vilayeti'ndeki Gayrimüslim Mektepleri

Sancaklar	Rum	Ermeni	Bulgar	Katolik	Musevi	Protestan	Toplam
Edirne	100	5	28	-	6	-	139
Kırkkilise	63	-	40	2	1	-	106
Gelibolu	71	1	13	-	1	-	86
Tekfurdağı	46	7	5	1	2	2	63
Gümülcine	14	1	16	-	1	-	32
Dedeoğaç	19	1	9	-	-	-	29
Toplam	313	15	111	3	11	2	455

Kaynak: (BOA. Y. PRK. MF. 3/30, 3/31)

Tablo incelendiğinde Edirne Vilayeti'nde gayrimüslimlere ait toplam 455 mektebin bulunduğu görülmektedir. Bu okulların sancaklara göre dağılımına bakıldığında en fazla mektebin 139 ile Edirne Sancağı'nda yer aldığı, bunu 106 ile Kırkkilise ve 86 ile Gelibolu sancaklarının takip ettiği anlaşılmaktadır. Tekfurdağı Sancağı ise 63 mektep ile vilayet içerisinde orta düzeyde bir paya sahiptir.

Tekfurdağı Sancağı'nın vilayet içerisindeki mektep sayısı bakımından Edirne ve Kırkkilise sancaklarının gerisinde kalmakla birlikte, farklı cemâatlere ait eğitim kurumlarının bir arada bulunması bakımından belirgin bir çeşitlilik gösterdiği anlaşılmaktadır.

Tekfurdağı Sancağı'nda gayrimüslim tebaanın açtığı okul sayısı raporda toplam 63 olarak verilmiş olmakla birlikte bu rakam ibtidai, rüşdiye ve idâdî ayrımı yapılmaksızın toplu biçimde sunulmuştur. Edirne Vilayet Salnamesi'nde yer alan bilgilerle karşılaştırıldığında ise Zühdü Paşa'nın verdiği bu sayının sancakta bulunan gayrimüslim ibtidai mekteplerine karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim H. 1310 (1892/1893) tarihli Edirne Vilayet Salnamesi'nde sancaktaki gayrimüslim ibtidai mektebi sayısı 62 olarak kaydedilmiş olup bu sayı raporda verilen sayıların esasen ibtidai mekteplere ilişkin olduğunu göstermektedir. (Edirne Vilayet Salnamesi (EVS), H. 1310 (1892/1893): Kanal, 2015: s. 218)

Tablo 2: H. 1310 (1892/1893) Yılında Tekfurdağı'nda Gayrimüslim İbtidai Mektepleri ve Öğrenci Sayıları

	İbtidai Sayısı	Öğrenci Sayıları	
		Erkek	Kız
Rum	46	3249	702
Ermeni	6	821	487
Protestan	2	38	34
Bulgar	5	81	-
Katolik	1	15	-
Yahudi	2	150	50
TOPLAM	62	4354	1273

Kaynak: EVS. H. 1310 (1892/1893): s. 662.

Tablo incelendiğinde H. 1310 yılına ait Edirne Vilayet Salnamesi verileri ile Maârif Nazırı Zühdü Paşa'nın 1894 tarihli raporunda Tekfurdağı Sancağı için verilen mektep sayılarının birbirine oldukça yakın olduğu görülmektedir. Mekteplerin cemâatlere göre dağılımında Rum mekteplerinin sayıca ağırlıkta olduğu, Ermeni mekteplerinin ise ikinci sırada yer aldığı görülmektedir. Öğrenci sayıları açısından değerlendirildiğinde de benzer bir durum söz konusudur. Rum mekteplerinde öğrenim gören öğrenci sayısı 3249 erkek ve 702 kız olmak üzere toplam 3951 kişiye ulaşırken, Ermeni mekteplerinde 821 erkek ve 487 kız öğrenci bulunmaktadır.

Tabloya yansıyan bir diğer husus ise gayrimüslim mekteplerindeki kız öğrenci sayısının beklenilenden yüksek olmasıdır. Özellikle Rum ve Ermeni mekteplerinde kız öğrencilerin sayısının belirli bir düzeye ulaşmış olması, gayrimüslim cemâatler arasında kız çocuklarının eğitimine verilen önemi göstermesi bakımından önemlidir. Genel

olarak değerlendirildiğinde Tekfurdağı Sancağı'nda gayrimüslim ibtidai mekteplerinin sayıca yaygın olduğu ve özellikle Rum cemâatinin eğitim alanında belirgin bir ağırlığa sahip bulunduğu anlaşılmaktadır.

Sancaktaki gayrimüslim eğitim faaliyetleri yalnızca ilköğretim düzeyiyle sınırlı kalmamış, orta öğretim seviyesinde de eğitim kurumlarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Maârif Salnâmeleri'nde yer alan kayıtlar, XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Tekfurdağı Sancağı'nda gayrimüslim cemâatlere ait rüşdiye derecesinde mekteplerin faaliyet gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 3: H. 1319 (1901/1902) Yılı Maârif Salnamesine Göre Tekfurdağı'nda Rüşdiye Mektepleri

Kaza	Okulun İsmi	Okulun Ait Olduğu Cemâat	Namına Verilmiş Ruhsat Olan Mesul Müdür	Derecesi	Erkek	Kız	Açılış Tarihi	Ruhsat Veriliş Tarihi
Tekfurdağı	Protestan	Ermeni Katolik	Ohannes Draspanyan	Rüşdiye	35	-	1266	20 Mart 1312
Tekfurdağı	Protestan	Ermeni Katolik	Ohannes Draspanyan	Rüşdiye	-	25	1277	20 Mart 1312
Tekfurdağı	Surup Ohanyan	Ermeni	-	Rüşdiye	300	250	1260	20 Mart 1312
Tekfurdağı	Hebusyan	Ermeni	-	Rüşdiye	120	80	1265	20 Mart 1312
Tekfurdağı	Rum	Rum	Rum Metropolithanesi	Rüşdiye	250	120	-	1 Şubat 1311
Tekfurdağı	Rum	Rum	Rum Metropolithanesi	Rüşdiye	-	100	-	1 Şubat 1311
Çorlu	Rum	Rum	Rum Metropolithanesi	Rüşdiye	473	126	-	1 Şubat 1311

Kaynak: Maârif Salnamesi (MS), H. 1319 (1901/1902): s. 322-323.

Tablo incelendiğinde 1902 yılı itibarıyla Tekfurdağı Sancağı'nda gayrimüslim cemâatlere ait rüşdiye düzeyinde eğitim veren mekteplerin bulunduğu görülmektedir. Okulların cemâatlere göre dağılımına bakıldığında Ermeni ve Rum cemâatlerine ait eğitim kurumlarının öne çıktığı anlaşılmaktadır. Özellikle Ermeni cemâatine ait Surup Ohanyan ve Hebusyan mekteplerinde öğrenci sayılarının oldukça yüksek olması, bu cemâatin orta öğretim düzeyindeki eğitim faaliyetlerinin gelişmişliğini göstermektedir. Surup Ohanyan Mektebi'nde 300 erkek ve 250 kız olmak üzere toplam 550 öğrencinin bulunması hatırı sayılır bir büyüklüğe işaret etmektedir.

Rum cemâatine ait mekteplerde ruhsat işlemlerinin Rum Metropolitliği üzerinden yürütüldüğü anlaşılmakta olup bu durum eğitim kurumlarının cemâat teşkilatıyla güçlü bir kurumsal bağ içerisinde faaliyet gösterdiğini göstermektedir. Çorlu kazasında bulunan Rum rüştiyesinde 473 erkek ve 126 kız öğrencinin bulunması, sancak merkezi dışında da gayrimüslim eğitim faaliyetlerinin yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca bazı mekteplerde kız öğrenci sayısının erkek öğrencilere yakın düzeyde olması, gayrimüslim cemâatler arasında kız çocuklarının eğitime verilen önemin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Elde edilen veriler, Tekfurdağı Sancağı'nda gayrimüslim eğitim kurumlarının genel olarak yaygın olduğunu ve özellikle Rum cemâatine ait mekteplerin sancak genelinde daha geniş bir ağırlığa sahip bulunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Ermeni cemâatine ait mekteplerin de öğrenci sayıları ve kurumsal yapıları bakımından dikkate değer bir seviyeye ulaştığı anlaşılmaktadır. Sancaktaki gayrimüslim eğitim faaliyetlerinin daha ayrıntılı biçimde anlaşılabilmesi için Rum ve Ermeni cemâatlerine ait mekteplerin ayrı başlıklar altında incelenmesi yerinde olacaktır.

Rum Cemâati Mektepleri

1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslim tebaanın eğitim alanındaki haklarının genişletilmesi ve 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi ile özel mekteplerin açılmasına yönelik hukuki çerçevenin belirlenmesi, cemâatlerin eğitim kurumlarını artırmalarına ve mevcut okullarını geliştirmelerine imkân sağlamıştır. (Macar, 2010: 775-776; Somel, 2002: s. 388) Bu süreçten en fazla yararlanan topluluklardan biri Rum cemâati olmuş, imparatorluğun pek çok bölgesinde olduğu gibi Tekfurdağı Sancağı'nda da Rum mekteplerinin sayısında belirgin bir artış görülmüştür.

Tekfurdağı Sancağı'nda Rum cemâatine ait eğitim faaliyetlerinin gelişiminde demografik yapı da önemli bir rol oynamıştır. 1881/1882-1893 yılları arasında sancakta 38.893 Rum nüfusun bulunduğu tespit edilmiş olup XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde bu sayının daha da arttığı görülmektedir. Nitekim II. Abdülhamid döneminin son yıllarında gerçekleştirilen 1906/1907 nüfus sayımına göre Tekfurdağı Sancağı'ndaki Rum nüfusu 53.427'ye ulaşmıştır. (Karpat, 2003: s. 204) Rum nüfusundaki bu artış, doğal olarak cemâatin eğitim kurumlarına olan ihtiyacını da artırmış ve sancakta Rum mekteplerinin yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır.

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Tekfurdağı Sancağı'nda Rum cemâatine ait mekteplerin sayısal bakımdan diğer gayrimüslim cemâatlere kıyasla daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu mekteplerin büyük çoğunluğu ibtidai ve rüştiye seviyesinde eğitim veren kurumlar olup, genellikle kilise ve metropolitlik teşkilatıyla bağlantılı olarak faaliyet göstermekteydi.

H. 1308 (1890/1891) yılı Edirne Vilayet Salnamesi'ne baktığımızda Tekfurdağı'nda 1 adet Rum Cemâati Mektebi olduğunu görmekteyiz. Bu mektebin toplam 380 öğrencisi bulunmaktadır. Rum Cemâati'ne ait bu mektebin eğitim kadrosu şöyledir:

Tablo 4: H. 1308 (1890/1891) Yılında Tekfurdağı Sancağı Merkez Kazadaki Rum Cemâati Mektebi'nin Eğitim Kadrosu

Muallimin İsmi	Derecesi
Kontandinos Efendi	Muallim-i Evvel
Nikola Efendi	Muallim-i Sani
Keşiş oğlu Penayi Efendi	Muallim-i Salis
Aleksandros Efendi	Muallim
Yorgi Efendi	Muallim
Nikoli Efendi	Muallim
Diyakos Dimitro Efendi	Muallim
Yorgos Efendi	Muallim
Varzinaba Kolanos Hanım	Muallime
Poliksan Hanım	Muallime
Eleni Hanım	Muallime
Marin Hanım	Muallime
Pareşkeva Hanım	Muallime
Kalyop Hanım	Muallime
Diğer Kalyop Hanım	Muallime
Osindar Hanım	Muallime

Kaynak: EVS. H. 1308 (1890/1891): s. 237.

Tabloya baktığımızda Tekfurdağı'ndaki Rum Cemâati Mektebi'nde 1 Muallim-i Evvel, 1 Muallim-i Sani, 1 Muallim-i Salis, 5 Muallim ve 8 Muallimeyle toplamda 16 öğretmenin görev yapması öğretmen kadrosunun nicelik bakımından güçlü olduğunu göstermektedir. Kadın öğretmenlerin sayıca fazla olması, özellikle kız öğrencilerin eğitime yönelik ayrı bir hassasiyet bulunduğunu düşündürmektedir. Bu yönüyle Rum cemâatinin faaliyetlerinin yalnızca dini kurumlarla sınırlı kalmayıp eğitim kurumlarına da yansıdığını göstermektedir.

Aynı mektepte H. 1316 (1898–1899) yılında 250'si erkek ve 250'si kız olmak üzere toplam 500 öğrencinin öğrenim gördüğü, görev yapan öğretmenlerin tamamının gayrimüslim olduğu ve 7'si kadın, 5'i erkek olmak üzere toplam 12 öğretmenin bulunduğu anlaşılmaktadır. (EVS. H. 1316 (1898/1899): s. 213-214) Bu veriler birlikte değerlendirildiğinde söz konusu mektepte öğrenci sayısının zaman içerisinde arttığı anlaşılmaktadır.

Gayrimüslim cemâatlere ait mekteplerin finansmanı genellikle cemâat içi kaynaklar aracılığıyla sağlanmaktaydı. Bu okulların giderleri, varlıklı cemâat mensuplarının yardımları, kilise ve cemâat sandıklarından ayrılan paylar ile çeşitli sosyal etkinlikler yoluyla elde edilen gelirler sayesinde karşılanmaktaydı. Nitekim tiyatro temsilleri, bağış kampanyaları ve piyango düzenlenmesi gibi faaliyetler, eğitim kurumlarının masraflarının temininde başvurulan yöntemler arasında yer almaktaydı. Tekfurdağı Sancağı'nda faaliyet gösteren Rum Cemâati Mektebi'nin de mali ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla benzer uygulamalara başvurduğu anlaşılmaktadır.

Bu çerçevede Tekfurdağı'nda Rum cemâatine ait mekteplerin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla öğrenciler tarafından imal edilen eşyalar için mektep bünyesinde bir piyango düzenlenmesine ruhsat verilmesi hususunda mahalli Metropolit Vekâleti tarafından girişimde bulunduğu görülmektedir. Söz konusu talebin değerlendirilerek gerekli işlemlerin yerine getirilmesinin ilgili makamlara bildirildiği anlaşılmaktadır. (BOA. MF. MKT. 353/52) Bununla birlikte 1899 yılında Tekfurdağı Rum Cemâati Mektebi yararına düzenlenen bir piyango faaliyetinde biletlerin izinsiz olarak bastırıldığı ve satışa sunulduğunun tespit edilmesi üzerine yetkili makamlar tarafından müdahalede bulunduğu görülmektedir.³ (BOA. MF. MKT. 358/27; BOA. DH. MKT. 1620/31) Bu örnekler birlikte değerlendirildiğinde, gayrimüslim cemâat mekteplerinin mali kaynak temininde piyango gibi yöntemlere başvurduğu, ancak bu tür faaliyetlerin Osmanlı idaresinin izni ve denetimi altında yürütüldüğü anlaşılmaktadır.

Rum cemâatinin eğitim kurumlarının finansmanı ve kurulmasına yönelik girişimler yalnızca merkez kazayla sınırlı kalmamış, sancak genelinde de benzer teşebbüsler görülmüştür. Nitekim aynı yıl Rum cemâat mensupları tarafından Maârif Nezâreti'ne sunulan bir tezkirede, Tekfurdağı Sancağı'na bağlı Malkara kasabasında Rum cemâatine ait erkek ve kız çocukların birlikte eğitim görebileceği bir mektebin inşa edilmesi talep edilmiştir. (BOA. İ. AZN. 38/43) Söz konusu okulun daha önce inşası planlanan Aya Harolambo Kilisesi için tahsis edilen ve sonradan boş kalan arsa üzerine yapılması düşünülmüş, inşaat giderlerinin ise kilise sandığından karşılanması öngörülmüştür. Yapılan değerlendirme sonucunda Maârif Nezâreti, herhangi bir sakınca bulunmadığını belirterek, cemâat mensuplarından zorla para toplanmaması şartıyla Rum çocukları için mektep inşa edilmesine izin vermiştir. (BOA. MF. MKT. 516/41)

³ Devleti'nin son dönemlerinde gayrimüslim mektepler yararına düzenlenen piyangolar hakkında Bkz: Emine Gümüşsoy, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Gayrimüslim Mektepler Yararına Düzenlenen Piyangolar", Vakantivis Dergisi, 6/1, 2021.

Ancak söz konusu mektebin ilerleyen yıllarda harap olduğu anlaşılmaktadır. 1907 yılında okulun onarım ve yeniden inşası için gerekli olan 150 altının 50'si Yorgaki Eksezari adlı bir Rum tarafından karşılanmış, kalan miktar ise kilise sandığından temin edilerek mektep yeniden kullanılabilir hale getirilmiştir. (BOA. İ. AZN. 38/43; BOA. MF. MKT. 1124/31; BOA. MF. MKT. 1127/36) Bu örnek, Rum cemâatinin eğitim kurumlarının kuruluş ve devamlılığında hem cemâat sandıklarının hem de bireysel bağışların önemli bir rol oynadığını göstermesi bakımından kayda değerdir.

Gayrimüslim cemâat mekteplerinin kuruluş ve faaliyetlerinin belirli kurallar çerçevesinde yürütülmesi amacıyla devlet tarafından çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Bu kapsamda Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiyye Müfettişliği İdaresi tarafından hazırlanan müfettişlik nizamnâmesi ile gayrimüslim okulların kayıt altına alınması sağlanmış, yeni açılacak okullar için kurucuları veya müdürleri adına ruhsatname alınması zorunlu hale getirilmiştir. Nizamnâmenin yürürlüğe girmesinden sonra altı ay içerisinde ruhsat almayan mekteplerin kapatılacağı hükme bağlanmıştır. (Şimşek, 2016: s. 372-373) Bu düzenlemelerin ardından Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi Tekfurdağı Sancağı'nda da gayrimüslim cemâatler inşa edecekleri veya onaracakları mektepler için patrikhane aracılığıyla resmi izin talebinde bulunmuşlardır. Söz konusu mekteplerin inşa ve tamir giderleri ise çoğunlukla kilise sandıklarından veya cemâatin varlıklı mensuplarının katkılarıyla karşılanmıştır.

Öte yandan 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde rüşdiye mekteplerinin açılmasına ilişkin esaslar da belirlenmişti. Buna göre bir yerleşimde yalnız Müslüman veya yalnız gayrimüslim nüfusun bulunması halinde o topluluğa mahsus rüşdiye açılması öngörülmüş; Müslüman ve gayrimüslim nüfusun birlikte yaşadığı yerlerde ise yüz haneden fazla nüfusa sahip toplulukların kendi rüşdiyelerini kurmalarına izin verilmişti (Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi, madde 18).⁴ (BOA. Y. EE. 112/6) Bu hükümlere binaen Tekfurdağı Sancağı'nda Müslümanlar ile gayrimüslimlerin birlikte yaşadığı yerleşimlerin bulunması, Rum cemâatinin de eğitim kurumları açmasını kolaylaştıran bir zemin oluşturmuştur.

Tablo 5: H. 1319 (1901/1902) Yılında Tekfurdağı Sancağı'ndaki Rum Rüşdiyeleri

Kaza	Okulun İsmi	Namına Verilmiş Mesul Müdür	Ruhsat Olan	Derecesi	Öğrenci Sayısı			Açılış Tarihi	Ruhsat Veriliş Tarihi
					E	K	Toplam		
Tekfurdağı	Rum	Rum Metropolithanesi		Rüşdiye	250	120	370	-	1 Şubat 1311
Tekfurdağı	Rum	Rum Metropolithanesi		Rüşdiye	-	100	100	-	1 Şubat 1311
Çorlu	Rum	Rum Metropolithanesi		Rüşdiye	473	126	599	-	1 Şubat 1311

Kaynak: MS. H. 1319: s. 322-323.

Tablo incelendiğinde H. 1319 (1901/1902) yılı itibarıyla Tekfurdağı Sancağı'nda hem merkezde hem de Çorlu kazasında mektebin olması Rum cemâatine ait orta öğretim düzeyindeki eğitim kurumlarının yalnızca merkezle sınırlı kalmadığını göstermektedir. Hatta özellikle Çorlu kazasında bulunan rüşdiyede 473'ü erkek ve 126'sı kız olmak üzere toplam 599 öğrencinin eğitim görmesi, bu kurumun oldukça yüksek bir öğrenci kapasitesine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu yoğunluk, Çorlu'daki Rum nüfusunun yoğunluğu ile cemâatin eğitim faaliyetlerine verdiği önemin de bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Tekfurdağı merkezde yer alan rüşdiyelerde öğrenci sayılarının da dikkat çekici olduğu görülmektedir. Bir rüşdiyede 250 erkek ve 120 kız olmak üzere toplam 370 öğrencinin bulunması, söz konusu okulun sancaktaki önemli eğitim kurumlarından biri olduğunu göstermektedir. Diğer rüşdiyede ise yalnızca kız öğrencilerin yer alması, Rum cemâatinde kız çocuklarının eğitime yönelik özel bir yönelimin bulunduğunu düşündürmektedir.

Tablodaki bir diğer husus, okulların ruhsat işlemlerinin Rum Metropolitliği adına yürütülmüş olmasıdır. Bu uygulama, Rum eğitim kurumlarının cemâatin dini-idari teşkilatı ile güçlü bir kurumsal bağ içerisinde faaliyet gösterdiğini göstermektedir. Nitekim gayrimüslim mekteplerine ruhsat verilmesi konusunda Rum mekteplerine diğer cemâatlerden farklı bir uygulama yapıldığı anlaşılmaktadır. Diğer gayrimüslim cemâatlerin ruhsat alabilmek için ders programlarını, okutulacak kitapları, öğretmenlerin isim ve diplomalarını metropolitler aracılığıyla mahallî maârif müdürlüklerine sunmaları gerekirken, Rum okullarına ruhsat verilebilmesi için çoğu zaman mektebin bulunduğu yer ile derecesinin bildirilmesi yeterli görülmüştür. (Macar, 2010: s. 777-778) Tekfurdağı Sancağı'ndaki Rum cemâat mekteplerine ruhsat verilmesine ilişkin belgelerde de genellikle önemli bir sorunla karşılaşılması, söz konusu kolaylığın taşradaki uygulamalarına işaret etmektedir. Bu kolaylığın Rum cemâatine ait mekteplerin sayısının artmasında ve eğitim faaliyetlerinin yaygınlaşmasında etkili olduğu değerlendirilebilir. Ayrıca ruhsat tarihinin 1 Şubat 1311 olarak verilmesi, XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim eğitim kurumlarını ruhsatlandırma ve denetim altına alma politikalarının Tekfurdağı Sancağı'nda da uygulandığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

⁴ Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, s. 105.

Nitekim sonraki yıllara ait belgeler de Rum cemâatinin mektep inşa faaliyetlerinin devam ettiğini göstermektedir. H. 1326 (1908) tarihli bir belgede, Tekfurdağı kasabasında Rum cemâatine bağlı mevcut sıbyan mektebi arsasının bitişiğinde yer alan ve cemâat mülkiyetinde bulunan bir arsanın da eklenmesiyle kız ve erkek çocuklar için yeni bir mektep binası inşa edilmesinin planlandığı anlaşılmaktadır. Papa Zaharya Mahallesi'nde Hacı Hotaki Sokağı'nda bulunan kız mektebi arsasına bitişik konumdaki Rum cemâatinden Kiryoki Efendi'ye ait arsa üzerine kâgir ve üç katlı bir okul binası yapılmasının öngörüldüğü, inşaat için gerekli olan yaklaşık 1000 altının ise Rum tebaasından müteveffa Teodori ailesi tarafından karşılanacağı belirtilmiştir. Belgede ayrıca söz konusu kasabada 5888 kişilik Rum nüfusun bulunduğu da işaret edilerek mektep inşasında herhangi bir sakınca olmadığı ifade edilmiştir. (BOA. İ. AZN. 82/4)

Benzer şekilde Rum cemâatinin eğitim kurumlarını geliştirme girişimlerinin ilerleyen yıllarda da sürdüğü görülmektedir. Nitekim 1910 yılında Tekfurdağı'nda Papa Nikola Mahallesi'nde Rum sıbyan mektebine mahsus olmak üzere Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin 129. maddesine dayanılarak kâgir bir mektep binası inşa edilmesi talep edilmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda nezâret tarafından söz konusu sıbyan mektebinin açılmasına izin verilmiş ve gerekli ruhsatın verildiği anlaşılmaktadır. (BOA. ŞD. 1948/22; BOA. BEO. 3780/283436) Bu tür girişimler, Rum cemâatinin eğitim kurumlarını genişletme ve fiziki şartlarını iyileştirme yönündeki çabalarının XX. yüzyılın başlarında da devam ettiğini göstermektedir.

Rum cemâatinin mektep inşa etme ve mevcut eğitim kurumlarını geliştirme yönündeki girişimlerinin artması, sancaktaki eğitim ortamını da dolaylı biçimde etkilemiştir. Nitekim gayrimüslim okullarının sayısındaki artışın, doğrudan bir rekabet amacı taşımamakla birlikte, Müslüman toplumun eğitim kurumlarını geliştirme yönündeki çabalarını da teşvik ettiği anlaşılmaktadır. Osmanlı genelinde gözlemlenen bu eğilim çerçevesinde, gayrimüslim cemâatlerin eğitim alanındaki faaliyetlerinin Müslüman okullarının sayısının artmasına dolaylı biçimde katkı sağladığı ifade edilmektedir. (Fortna, 2005: s. 104-106)

Ermeni Cemâati Mektepleri

Tekfurdağı Sancağı'nda gayrimüslim nüfus içerisinde önemli bir yer tutan topluluklardan biri de Ermeni cemâatidir. Sancağın demografik yapısı içerisinde Ermenilerin varlığı, eğitim faaliyetlerine de yansımış ve XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında sancak genelinde Ermeni cemâatine ait çeşitli mekteplerin faaliyet gösterdiği anlaşılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslim cemâatlerin eğitim alanındaki haklarının genişletilmesi ve 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile özel mekteplerin açılmasına hukuki bir zemin oluşturulması, Ermeni cemâatinin eğitim kurumlarını geliştirmesine imkân sağlamıştır. Bunun yanında 1860 yılında hazırlanan ve 1863'te Sultan Abdülaziz tarafından onaylanarak yürürlüğe giren Ermeni Nizamnâmesi, cemâatin idarî ve kurumsal yapısını güçlendirmiş, özellikle eğitim kurumlarının yapılanması ve denetimi konusunda cemâat mekanizmalarının etkinliğini artırmıştır. Nizamnâmeye göre patrik, ruhban ve okul öğretmenleri ile kilise, manastır ve mektep görevlilerinin nizamnâmeye aykırı davranışları hâlinde görevden uzaklaştırılmaları konusunu ilgili meclis ve komisyonlara sunabilmekteydi. (Bebiroğlu, 2008: s. 139) Bu düzenleme, eğitim kurumlarının denetiminde cemâat teşkilatının önemli bir rol üstlendiğini göstermektedir.

Öte yandan 1876 tarihli Kânûn-i Esâsî'nin hazırlanmasında Krikor Odyan tarafından temsil edilen Ermeni aydınlarının katkı sağlamış olması da önemli bir ayrıntı olarak öne çıkmaktadır. Anayasanın eğitimle ilgili 15, 16 ve 17. maddelerinde öğretim faaliyetlerinin serbest olduğu, tüm okulların devlet denetimi altında bulunduğu ve farklı dinî toplulukların inançlarına ilişkin eğitim usullerine müdahale edilmeyeceği hükme bağlanmıştır. (Özdemir, 2012: s. 123) Bu düzenlemeler, Ermeni cemâatinin eğitim faaliyetlerini yürütmesi için hukuki zemini güçlendiren unsurlar arasında yer almıştır. Nitekim gerek Ermeni Nizamnâmesi'nin sağladığı kurumsal yapı, gerek Kânûn-i Esâsî'nin getirdiği hukuki çerçeve ve gerekse Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi hükümleri doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin birçok vilayetinde olduğu gibi Tekfurdağı Sancağı'nda da Ermeni cemâatine ait mekteplerin sancakta belirli bir varlık gösterdiği görülmektedir.

Bu dönemde Tekfurdağı Sancağı'ndaki Ermeni nüfusunun da belirgin ölçüde arttığı görülmektedir. Nitekim Edirne Vilayeti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 2 Temmuz 1894 tarihli tahrirata göre sancakta 5519 erkek ve 5540 kadın olmak üzere toplam 11059 Ermeni nüfus yaşamaktaydı. (BOA. Y.PRK. DH. 7/80) 1906/1907 yılına gelindiğinde ise bu sayının 19014'e yükseldiği anlaşılmaktadır. (Karpas, 2003: s. 242) Ermeni nüfusunun sancakta kayda değer bir büyüklüğe ulaşmış olması, cemâatin eğitim kurumlarının varlığını ve faaliyet alanını değerlendirmek açısından önemli bir demografik çerçeve sunmaktadır.

H. 1309 (1891/1892) tarihli Edirne Vilayet Salnâmesi incelendiğinde, Tekfurdağı'nda Ermeni cemâatine ait 1 mektebin bulunduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu mektepte 500 öğrencinin öğrenim görmekte olup mektebin eğitim kadrosu ise aşağıda gösterilmiştir:

Tablo 6: H. 1309 (1890/1891) Yılında Tekfurdağı Sancağı Merkez Kazadaki Ermeni Cemâati Mektebi'nin Eğitim Kadrosu

Muallimin İsmi	Derecesi
Artin Efendi	Muallim-i Evvel
Ovadis Efendi	Muallim-i Evvel
Dikran Efendi	Muallim-i Sani
Rupen Efendi	Muallim-i Sani
Sarkis Efendi	Lisân-ı Türkî Muallimi
Dikran Efendi	Musiki Muallimi
Bedros Efendi	Sani Muallimi
Vadkin Hanım	Muallime

Kaynak: EVS. H. 1309 (1891/1892): s. 242.

Tabloya göre Tekfurdağı'ndaki Cemâat-i Ermeni Mektebi'nin öğretmen kadrosunun, öğrenci sayısı ile doğru orantılı bir yapı arz ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim mektepte 8 öğretmenin görev yaptığı ve bu kadro ile merkez kazada eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü görülmektedir. Muallim-i evvel ve muallim-i sani unvanlarını taşıyan birden fazla öğretmenin bulunması, mektepte öğretim faaliyetlerinin hiyerarşik bir düzen içerisinde yürütüldüğünü göstermektedir. Bu yapı, cemâat mekteplerinin yalnızca geleneksel mahalle okulu niteliğinde olmayıp, Osmanlı eğitim sisteminde kullanılan terminoloji ve organizasyon modeline uyum sağlayan kurumsal yapılar haline geldiğini ortaya koymaktadır. Musiki mualliminin varlığı ise müfredatın yalnızca temel derslerle sınırlı kalmadığını, kültürel ve estetik eğitim unsurlarının da öğretim programı içerisinde yer bulduğunu yansıtmaktadır. Bunun yanında aynı öğretmenin birden fazla görev üstlenmesi, taşra eğitim kurumlarında insan kaynağının sınırlı olması sebebiyle öğretmenlerin farklı alanlarda sorumluluk alabildiğine işaret etmektedir.

Ermeni toplumunda mektepler çoğunlukla kiliseler etrafında yapılanmakta⁵, her kilise cemâati kendi vakıf gelirleri ve idare heyeti aracılığıyla eğitim faaliyetlerini sürdürebilmekteydi. Bu nedenle aynı yerleşim biriminde birden fazla Ermeni mektebinin bulunması olağan bir durumdur. Nitekim Tekfurdağı'nda da Ermenilere ait iki ayrı eğitim kurumunun bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlar Ermeni Cemâati Haç Kilisesi Mektebi ile Surup Takavur Kilisesi Mektebi'dir.

Söz konusu mekteplerin farklı kiliselere bağlı olarak faaliyet göstermesi, eğitim kurumlarının mahalle veya cemâat esasına göre teşkilatlandığını ortaya koymaktadır. Her kilise cemâatinin kendi idari yapısı ve mali kaynakları çerçevesinde eğitim faaliyetlerini sürdürebilmesi, aynı yerleşim merkezinde birden fazla cemâat mektebinin varlığını mümkün kılmıştır. Bu çeşitlilik, Tekfurdağı'ndaki Ermeni cemâatinin yalnızca demografik büyüklüğünü değil, aynı zamanda kurumsal yapılanma kapasitesini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

H. 1316 (1898–1899) yılında Ermeni Cemâati Haç Kilisesi Mektebi'nde 250'si erkek ve 150'si kız olmak üzere toplam 400 öğrencinin öğrenim gördüğü, burada 5'i erkek ve 2'si kadın olmak üzere 7 öğretmenin görev yaptığı anlaşılmaktadır. Aynı yıl Surp Takavur Kilisesi Mektebi'nde ise 330'u erkek ve 270'i kız olmak üzere toplam 600 öğrencinin öğrenim gördüğü, 8'i erkek ve 5'i kadın olmak üzere 13 öğretmenin görev yaptığı görülmektedir. (EVS. H. 1316 (1898/1899): s. 214)

Veriler birlikte değerlendirildiğinde Surp Takavur Kilisesi Mektebi'nin öğrenci mevcudu ve öğretmen sayısı bakımından Haç Kilisesi Mektebi'ne göre daha büyük ölçekli bir eğitim kurumu olduğu anlaşılmaktadır. Her iki mektepte de kız öğrencilerin bulunması ve kadın öğretmenlerin görev yapması, Ermeni cemâatinde kız çocuklarının eğitimine önem verildiğini göstermektedir.

Ermeni Cemâati Mektepleri'nin yalnızca öğretmen kadrosu ve öğrenci mevcudu bakımından değil, fiziki mekânları ve bina süreçleri bakımından da belirli bir kurumsal yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin pek çok yerinde Ermeni cemâatine ait yeni mektep inşası taleplerinin gündeme geldiği ve bu doğrultuda yapılan ruhsat başvurularının çoğunlukla devlet tarafından kabul edildiği görülmektedir. Aynı şekilde çeşitli nedenlerle zarar gören veya yıkılan eğitim kurumlarının onarımı ya da yeniden inşası için yapılan taleplerin de genellikle olumlu karşılandığı anlaşılmaktadır. Devletin bu süreçte mevcut binalara ek yapılmasına veya yeni mekânların tahsisine kolaylık gösterdiği örnekler de mevcuttur. Tekfurdağı'ndaki Ermeni mektebine ilişkin belgeler bu duruma örnek teşkil etmektedir.

Nitekim H. 1311 (1893) tarihli kayıtlarda, Tekfurdağı kasabasının Çiftlikönü mevkiinde bulunan ve Ermeni çocuklarına mahsus olan mektep binasının büyük ölçüde yanarak kullanılamaz hâle geldiği anlaşılmaktadır. Bunun üzerine cemâat tarafından mevcut mektep arsası yerine başka bir arsa üzerinde yeniden bir mektep inşa edilmesi talebinde bulunulmuş, yapılan incelemeler sonucunda herhangi bir hukuki engel bulunmadığı takdirde söz konusu arsa üzerine mektep inşa edilmesinin uygun görülebileceği bildirilmiştir. (BOA. BEO. 266/19182) Bu süreç,

⁵ Kiliseler ile Ermeni cemaat mekteplerinin ortak hareket etmeleri konusunda Bkz: Ersin Müezzinoğlu, "Ermeni Azınlık Okullarının Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşundaki Rolü", Tarihte Türkler ve Ermeniler: Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı Kilise ve Milliyetçilik, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu, C.9, Ankara, 2014, s. 142.

gayrimüslim cemâatlere ait eğitim kurumlarının inşası konusunda devlet makamlarının izne dayalı ancak genellikle kolaylaştırıcı bir tutum benimsediğini ortaya koymaktadır.

Mektek binasının yanması sebebiyle eğitim faaliyetlerinin kesintiye uğramaması için geçici çözümler de üretilmiştir. Yeni mektep binası tamamlanincaya kadar öğrencilerin eğitimlerine devam edebilmesi amacıyla bir hane kiralanarak geçici mektep olarak kullanılması talep edilmiş, yapılan değerlendirmede söz konusu hanenin yalnızca geçici olarak mektep itihaz edilmesi şartıyla bu talebin uygun görüldüğü anlaşılmaktadır. (BOA. BEO. 552/41351) Bu yaklaşım, cemâatin eğitim faaliyetlerinin sürekliliğini sağlamaya yönelik çabalarının yanı sıra devlet makamlarının da belirli şartlar çerçevesinde bu süreci desteklediğini göstermektedir.

Tablo 7: H. 1319 (1901/1902) Yılında Tekfurdağı Sancağı'ndaki Ermeni Okulları

Kaza	Okulun İsmi	Namına Ruhsat Verilmiş Olan Mesul Müdür	Derecesi	Öğrenci Sayısı			Açılış Tarihi	Ruhsat Veriliş Tarihi
				E	K	Toplam		
Tekfurdağı	Protestan	Ohannes Draspanyan	Rüşdiye	35	-	35	1266	20 Mart 1312
Tekfurdağı	Protestan	Ohannes Draspanyan	Rüşdiye	-	25	25	1277	20 Mart 1312
Tekfurdağı	Surup Ohanyan	-	Rüşdiye	300	250	550	1260	20 Mart 1312
Tekfurdağı	Hebusyan	-	Rüşdiye	120	80	200	1265	20 Mart 1312

Kaynak: MS. H. 1319: s. 322-323.

Tabloya göre Surup Ohanyan Mektebi'nin 550 öğrencilik mevcudu ile diğer okullara kıyasla oldukça yüksek bir öğrenci sayısına sahip olması, bu kurumun Tekfurdağı'ndaki Ermeni eğitim yapısı içerisinde önemli bir yer tuttuğunu düşündürmektedir. Hebusyan Mektebi'nin 200 öğrencilik mevcudu ise şehirde birden fazla büyük ölçekli Ermeni eğitim kurumunun bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Protestan cemâatine ait okulların da tabloda yer alması, Tekfurdağı'ndaki Ermeni toplumunun mezhepsel çeşitliliğini ve bu çeşitliliğin eğitim kurumlarına da yansıdığını gözler önüne sermektedir. Ayrıca kız ve erkek öğrencilere ait kayıtların ayrı ayrı gösterilmesi, cemâat okullarında her iki cinsiyetin eğitime yönelik düzenli bir öğretim faaliyetinin yürütüldüğüne işaret etmektedir. Bu veriler birlikte değerlendirildiğinde, XX. yüzyılın başlarında Tekfurdağı'nda Ermeni cemâatine ait eğitim kurumlarının sayıca çeşitlendiği ve öğrenci mevcudu bakımından dikkate değer bir kapasiteye ulaştığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca mektebin açılış tarihlerinin birbirinden farklı olmasına rağmen ruhsat tarihlerinin aynı olması dikkat çekicidir. Bu tablo, söz konusu eğitim kurumlarının fiilen daha önce kurulmuş ve faaliyet göstermekte olan mektepler olduğunu, ancak resmi ruhsat işlemlerinin daha sonraki bir tarihte toplu olarak düzenlendiğini düşündürmektedir.

Tablo 8: H. 1319 (1901/1902) Yılında Tekfurdağı Sancağı Merkez Kazadaki Ermeni Cemâati Haç Kilisesi Mektebi'nin Eğitim Kadrosu

Muallimin İsmi	Derecesi
İsmail Efendi ⁶	Lisân-ı Osmânî Muallimi
Dikran Bağdıçyan Efendi	Müdür ve Fransızca Muallimi
Karabet Efendi	Muallim-i Sani
Karabet Nazaryan Efendi	Muallim
Haçik Efendi	Muallim
Konik Hanım	Muallime

Kaynak: EVS. H. 1319 (1901/1902): s. 827.

Ermeni Cemâati Haç Kilisesi Mektebi'nde ise 140 erkek ve 60 kız, toplam 200 öğrenci eğitim görmekteydi.

Tablo 9: H. 1319 (1901/1902) Yılında Tekfurdağı Sancağı Merkez Kazadaki Ermeni Surup Takavur Kilisesi Mektebi'nin Eğitim Kadrosu⁷

Muallimin İsmi	Derecesi
Hamdi Bey	Lisân-ı Osmânî Muallimi
Acemyan Tumas Efendi	Müdür ve Muallim-i Evvel
Serkiz Efendi	Muallim-i Sani
Kirkor Efendi	Muallim-i Sani
Ropin Efendi	Muallim-i Sani
Bagos Efendi	Muallim-i Sani
Mihran Efendi	Lisân-ı Osmânî Muallimi
Yopami Kuyumciyan Hanım	Muallime-i Evvel
Tonik Hanım	Muallime
İyruk Hanım	Muallime

⁶ İsmail Efendi'nin Osmanlıca muallimliğine tayini hakkında Bkz: BOA. MF. MKT. 521/1.

⁷ Tabloda yer alan "Muallim-i Sani", "Lisân-ı Osmânî Muallimi", "Muallime-i Evvel" gibi görev unvanlarının satır düzeninde karışıklık varmış gibi görünmesi, bilgilerin salnâmede yer aldığı şekilde sadık kalınarak aktarılmasından kaynaklanmaktadır. Bkz: EVS. H. 1319 (1901/1902), s. 827.

Eratis Taşçıyan Hanım	Muallime
Manik Hanım	Muallime

Kaynak: EVS. H. 1319 (1901/1902), s. 827.

Ermeni Surup Takavur Kilisesi Mektebi'nde 230 erkek, 220 kız, toplam 450 öğrenci eğitim görmektedir.

H. 1319 (1901/1902) yılına ait Tablo 7 ve Tablo 8, Tekfurdağı merkez kazasında Ermeni cemâatine bağlı Haç Kilisesi ve Surup Takavur Kilisesi mekteplerinin öğretmen kadroları ile öğrenci mevcudunu karşılaştırmalı olarak değerlendirme imkânı sunmaktadır. Buna göre Haç Kilisesi Mektebi'nde 140'ı erkek, 60'ı kız olmak üzere toplam 200 öğrenci eğitim görmektedir; öğretim faaliyetleri 6 kişilik bir kadro tarafından yürütülmektedir. Surup Takavur Kilisesi Mektebi'nde ise 230'u erkek, 220'si kız olmak üzere toplam 450 öğrenci bulunmakta; buna paralel olarak öğretmen kadrosunun daha geniş olduğu görülmektedir. Bu veriler, iki mektep arasında ölçek farkı bulunduğunu; Surup Takavur Mektebi'nin gerek öğrenci mevcudu gerekse öğretmen kadrosu bakımından merkez kazadaki daha büyük cemâat mekteplerinden biri olduğunu göstermektedir.

Her iki tabloda olan ortak unsur, "lisân-ı Osmânî" dersinin öğretmen kadrosu içerisinde açık biçimde yer almasıdır. Maârif müdürlerinin görevlerini düzenleyen talimatnamede gayrimüslim mekteplerinde Osmanlı Türkçesinin okutulmasının esas kabul edildiği, Türkçe derslerinin mektebin derecesine göre öğrencilerin istifade edebileceği şekilde yürütülmesi gerektiği vurgulanmaktadır. (Vahapoğlu, 1990: s. 88) Bu çerçevede Haç Kilisesi Mektebi'nde İsmail Efendi'nin, Surup Takavur Kilisesi Mektebi'nde ise Hamdi Bey'in⁸ "lisân-ı Osmânî muallimi" olarak kaydedilmesi, söz konusu düzenlemenin Tekfurdağı'nda uygulandığını göstermesi bakımından önemlidir. Böylece cemâat mekteplerinde Osmanlıca öğretiminin, yalnızca bir tercih değil, devletin eğitim politikalarıyla uyumlu biçimde takip edilen bir ders olarak kurumsal kayıtlara yansıtıldığı anlaşılmaktadır.

Tablo 7'de ayrıca mektep müdürünün aynı zamanda Fransızca muallimi olarak görev yapması, cemâat mekteplerinde öğretmenlerin birden fazla vazife üstlenebildiğine; müfredatta yabancı dil öğretiminin de yer bulduğuna işaret etmektedir. Surup Takavur Mektebi'nde ise hem erkek öğretmenlerin hem de kadın muallimelerin birlikte kaydedilmiş olması ve kadın muallimelerin sayısının artması, kız öğrencilerin varlığıyla uyumlu biçimde kadın öğretmen istihdamının sürdürüldüğünü göstermektedir.

Cemâat mekteplerindeki idarî kadronun belirlenmesi sürecinin de devlet makamlarının dikkat ve denetimi altında bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Tekfurdağı'ndaki Ermeni Surup Takavur Mektebi'ne müdür olarak tayin edilen şahısların geçmiş faaliyetleri ve bağlantıları hakkında yapılan değerlendirme, Osmanlı idaresinin cemâat eğitim kurumlarındaki görevlendirmeleri yakından takip ettiğini göstermektedir. Surup Takavur Mektebi'ne ait bir arşiv belgesinde müdür olarak görevlendirilen kişinin daha önce Ermenice yayınlanan bir gazetede muharrirlik yaptığı ve muzır fikirlere hizmet eden çevrelerle ilişkide bulunduğu sebebiyle tayininin uygun olmayabileceği yönünde görüş bildirilmiş olması, cemâat mekteplerinin yalnızca eğitim kurumu olarak değil, aynı zamanda idarî ve güvenlik boyutuyla da değerlendirildiğini ortaya koymaktadır. (BOA. DH.TMIK.M. 54/56) Bu durum, gayrimüslim cemâat mekteplerinin her ne kadar cemâatlere ait kurumlar olsa da devlet denetiminden bağımsız olmadığını kanıtlar niteliktedir.

Tekfurdağı Sancağı'nda gayrimüslim nüfus içerisinde Rum ve Ermeni cemâatleri çoğunluğu oluşturmakla birlikte Bulgar, Katolik, Musevi ve Protestan toplulukların da bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1894 tarihli Maârif Nazırı Zühdü Paşa'nın raporunda sancakta 5 Bulgar, 1 Katolik, 2 Musevi ve 2 Protestan mektebinin mevcut olduğu belirtilmektedir. (BOA. Y. PRK. MF. 3/30, 3/31) Bununla birlikte çalışmanın çerçevesi gereği Tekfurdağı Sancağı'ndaki gayrimüslim eğitim faaliyetleri ağırlıklı olarak Rum ve Ermeni cemâat mektepleri üzerinden ele alınmıştır.

SONUÇ

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Tekfurdağı Sancağı'nda faaliyet gösteren Rum ve Ermeni cemâat mekteplerine ilişkin veriler birlikte değerlendirildiğinde, sancakta gayrimüslim eğitim faaliyetlerinin varlığının azımsanamayacak bir düzeye ulaştığı anlaşılmaktadır. Maârif Nâzırı Zühdü Paşa'nın 1894 tarihli raporunda sancakta toplam 63 gayrimüslim mektebin bulunduğu belirtilmesi ve Edirne Vilayet Salnâmeleri'nde yer alan kayıtların bu verilerle büyük ölçüde örtüşmesi, bölgedeki cemâat eğitim kurumlarının önemli bir varlık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Aynı döneme ait salnâme verileri, söz konusu mekteplerin büyük kısmının ilköğretim seviyesinde olmakla birlikte ortaöğretim düzeyinde eğitim veren kurumların da mevcut olduğunu göstermektedir. Bu görünüm, Tekfurdağı Sancağı'nda gayrimüslim cemâatlerin yalnızca temel eğitimle sınırlı kalmayan, daha ileri seviyelere uzanan bir eğitim ağı oluşturduklarını ortaya koymaktadır.

Cemâatler arasında dağılım incelendiğinde Rum mekteplerinin sayıca ağırlıkta olduğu, Ermeni mekteplerinin ise özellikle merkez kazada öğrenci mevcudu bakımından belirgin bir büyüklüğe ulaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim

⁸ Ermeni Mektebi'nde lisan-ı Osmânî muallimliğine Tekirdağ İdadisi Hüsn-i Hat Muallimi Hamdi Efendi'nin tayin edildiğine dair Bkz: BOA. MF. MKT. 360/5.

ibtidai mekteplere ilişkin verilerde Rum cemâatine ait okullarda öğrenim gören öğrenci sayısının diğer cemâatlere kıyasla oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Ermeni cemâatine ait rüşdiye düzeyindeki Surp Ohanyan ve Hebusyan mektepleri gibi kurumların yüzlerce öğrenciye sahip olması, bu cemâatin orta öğretim seviyesinde de önemli bir eğitim kapasitesi oluşturduğunu göstermektedir. Ayrıca hem Rum hem de Ermeni mekteplerinde kız öğrenci sayısının belirli bir düzeye ulaşmış olması ve kadın öğretmenlerin öğretim kadrosu içerisinde yer alması, gayrimüslim cemâatlerde kız çocuklarının eğitime yönelik ilginin arttığını ortaya koymaktadır.

Rum ve Ermeni cemâati mekteplerinin kuruluş ve işleyiş süreçlerinde finansmanın büyük ölçüde cemâat içi kaynaklardan sağlandığını göstermektedir. Kilise sandıkları, bağışlar ve çeşitli sosyal faaliyetler aracılığıyla elde edilen gelirler, mekteplerin inşası, tamiri ve sürekliliğinin sağlanmasında önemli rol oynamıştır. Bununla birlikte okul açılması, tamiri ve ruhsatlandırılması süreçlerinin merkezî idarenin izni ve denetimi çerçevesinde yürütülmesi, bu kurumların tamamen bağımsız yapılar olmadığını ortaya koymaktadır. Özellikle ruhsat işlemlerinin cemâat teşkilatları aracılığıyla yürütülmesi ve çoğu durumda önemli bir engelle karşılaşılmaması da dikkate değerdir.

Tekfurdağı Sancağı'nın konumu, ticari hareketliliği ve çok unsurlu nüfus yapısı, gayrimüslim eğitim kurumlarının gelişimini etkileyen önemli faktörler arasında yer almaktadır. Döneme ait nüfus verileri, sancakta Rum nüfusun çoğunluğu oluşturduğunu, Ermeni nüfusun ise toplam nüfus içerisinde mühim bir yer tuttuğunu göstermektedir. Bu demografik yapı, cemâatlerin eğitim faaliyetlerine doğrudan yansımıştır.

Sonuç olarak Tekfurdağı Sancağı örneği, Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim cemâatlerin eğitim faaliyetlerinin XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında belirgin bir artış gösterdiğini ortaya koymaktadır. Rum ve Ermeni cemâatlerine ait mekteplerin sayısal dağılımı ile öğrenci ve öğretmen kadroları değerlendirildiğinde, sancakta cemâat mekteplerinin belirli bir kurumsal düzeye ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu yönüyle çalışma, Osmanlı taşrasında gayrimüslim eğitim kurumlarının yapısını ve işleyişini anlamaya katkı sağlayan yerel ölçekte somut bir örnek sunmaktadır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

BOA. BEO. 3780/283436, 266/19892, 552/41351.

BOA. DH. MKT. 1620/31.

BOA. DH. TMIK.M. 54/56.

BOA. İ.AZN. 38/43, 82/4.

BOA. MF. MKT. 716/42, 1127/36, 1124/31, 516/41; 353/52, 358/27, 521/1, 360/5.

BOA. ŞD. 1948/ 22.

BOA. Y.PRK. DH. 7/80.

BOA. Y.EE. 112/6.

BOA. Y.PRK. MF. 3/30, 3/31, 1/63.

Maârif Salnameleri (MS)

H. 1319 (1901/1902)

Edirne Vilayet Salnameleri (EVS)

H. 1308 (1890/1891), 1309 (1891/1892), 1310 (1892/1893), 1316 (1898/1899), 1319 (1901/1902).

Araştırma Eserler

Akyüz, Y. (2015). Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000- M.S. 2015), Pegem Akademi Yayınları, Ankara.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, (2014), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul.

Ateş, H. (2011). "Tekirdağ", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (40): 359-362.

Bebiroğlu, M. (2008). Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri, Akademi Matbaası, İstanbul.

Bilim, C. (2002). Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

Çetin, A. (1982). "Maârif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 10(11): 189-219.

- Demir, Ş. (2010). “Tanzimat Dönemi Eğitim Politikalarında Osmanlıcılık Düşüncesinin Etkisi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (31): 284-294.
- Ergin, O. N. (1977). *Türk Maârif Tarihi*, C. I-II, Eser Matbaası, İstanbul.
- Eryılmaz, B. (1992). *Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul.
- Faroqhi, S. (1979-1980 Özel Sayı). “İstanbul’un İaşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk Limanı (16. ve 17. Yüzyıllar)”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 129-154.
- Fortna, B. C. (2005). *Mekteb-i Hümâyûn - Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Gümüşsoy, E. (2021). “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Gayrimüslim Mektepler Yararına Düzenlenen Piyangolar”, *Vakanüvis Dergisi*, 6(1): 178-205.
- Kanal, H. (2015). “20. Yüzyıl Başlarında Tekfurdağı Sancağı (1900-1912)”, *Doktora Tezi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri) (1789-1856)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karpat, K. (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Koçer, H. A. (1992). *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Kodaman, B. (1999). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Macar Dağlar, O. (2010). “Osmanlı Rum Eğitim Sistemi ve İstanbul Rum Kız Okulları”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2 (10): 773-817.
- Müezzinoğlu, E. (2014). “Ermeni Azınlık Okullarının Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşundaki Rolü”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler: Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı Kilise ve Milliyetçilik, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu*, (9): 129-145.
- Özdemir, H. (2012). “Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)”, *Tarih Okulu Dergisi* (8): 115-148.
- Özey, R. (2002). “19. Asırda Edirne Vilayeti Coğrafyası”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, (6):1-36.
- Sakaoğlu, N. (1991). *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Somel, S. A. (2002). “Cemâat Mektepleri ve Yabancı Misyoner Okulları” (Halil İncalcık, Günsel Renda), *Osmanlı Uygarlığı* 1, ss. 387-401, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Şimşek, M. (2016). “Ankara Sancağı’nda Yaşayan Gayrimüslimlerin Eğitim-Öğretim Faaliyetleri (19. Yüzyıl Sonları ile 20. Yüzyıl Başlarında)”, *Tarihi Peşinde Dergisi*, (15): 361-385.
- Taşdemirci, E. (2001). “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(10): 2-10.
- Vahapoğlu, H. (1990). *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Vak’a-nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi. (1984). C. 9, Edebiyat Fak. Matbaası, İstanbul.